

บทที่ 3

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกอันเกี่ยวเนื่องกับคติเทวราชา

คตินิยมแห่งชาวตะวันออกโดยเฉพาะในประเทศอินเดีย การแสดงความยิ่งใหญ่และความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถานภาพของผู้นำ ซึ่งได้แก่กษัตริย์หรือพระราชา เป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญยิ่ง เพราะเชื่อกันว่ากษัตริย์เป็นผู้ที่สนองโองการของเทพเจ้าหรือเป็นอวตารลงมาปราบยุคเข็ญด้วยพระองค์เอง เพื่ออำนวยความสุขสวัสดิแก่ปวงประชาแห่งแผ่นดิน ความเชื่อดังกล่าวยังได้แผ่ขยายไปยังดินแดนต่าง ๆ ในเอเชีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้รับอิทธิพลทางด้านอารยธรรมและวัฒนธรรมของอินเดีย

ชาติไทยเป็นชาติหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลดังกล่าว แม้จะไม่ได้รับมาโดยตรง หากได้รับทางอ้อมผ่าน มอญ ขวา เขมร ฯลฯ แต่วัฒนธรรมชั้นสูงบางอย่างที่ได้รับมาก็เข้มข้นและยังดำรงอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคติเทวราชา ดังนั้นการแสดงความสูงส่งและความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถานภาพของพระมหากษัตริย์ด้วยพระราชพิธี เครื่องราชูปโภค และข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในราชสำนักจึงเป็นสิ่งที่ยึดถือและปฏิบัติกันมาอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้เพื่อความเป็นพระราชูปถัมภ์สมมุติเทพโดยสมบูรณ์¹

ด้วยคติทางศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูที่เชื่อกันว่า กษัตริย์คือตัวแทนของเทพที่เสด็จจากสวรรค์มาปกป้องคุ้มครองและมอบความสุขให้แก่มวลมนุษย์ ทำให้เกิดลัทธิเทวราชาขึ้น พระราชาหรือพระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นสมมุติเทพ ทรงดำรงอยู่ในสถานภาพที่ยิ่งใหญ่และศักดิ์สิทธิ์เหนือผู้อื่นใด และเพื่อเน้นความยิ่งใหญ่และความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวจึงเกิดพิธีการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์อย่างมากมาย

ในบรรดาพระราชพิธีทั้งปวงที่ไทยได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมอินเดียนั้น พระราชพิธีที่สำคัญและยิ่งใหญ่ที่สุดได้แก่ “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก” ซึ่งประกอบขึ้นในวโรกาสที่กษัตริย์พระองค์ใหม่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

ทุกราชอาณาจักรที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขนั้น ย่อมจะมีพิธีการที่องค์พระประมุข จะขึ้นรับตำแหน่งหน้าที่ด้วยกันทุกประเทศ จะแตกต่างกันแต่เนื้อหาของพิธีว่าทำอย่างไรกัน และเรียกชื่อพิธีดังกล่าวว่าอย่างไร แต่ที่เหมือนกันในทุกประเทศก็คือต่างถือว่าเป็นพิธีที่สำคัญอย่างยิ่งของชาติด้วยกันทั้งสิ้น²

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นพระราชพิธีสำคัญพิธีหนึ่งสำหรับราชอาณาจักรที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข พิธีนี้เป็นการสถาปนาองค์พระประมุข ว่าได้ทรงเป็นพระ

ราชาธิปไตยของราชอาณาจักรนั้นโดยสมบูรณ์แล้ว สำหรับเนื้อหาแห่งพิธีนั้นย่อมแตกต่างกันออกไปตามขนบธรรมเนียมของแต่ละราชอาณาจักร สำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ไทยนั้น ถือประเพณีสืบเนื่องมาแต่ลัทธิพราหมณ์³ ซึ่งพุทธศาสนาได้อนุโลมให้ใช้ในด้านประเพณีเกี่ยวกับราชอาณาจักรมาแต่สมัยแรกเริ่ม พราหมณ์มีส่วนสำคัญในพระราชพิธีนี้ เช่นเป็นผู้กล่าวคำถวายสิริราชสมบัติและถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีผู้สันนิษฐานกันว่า ประเทศไทยคงจะได้รับต้นแบบสืบทอดมาจากอินเดีย⁴ ซึ่งพวกอารยันจัดเป็นประเพณีดั้งเดิมของตน เมื่อคราวพระเจ้าแผ่นดินว่างลงหัวหน้าทั้ง 4 วรรณะ คือวรรณะพราหมณ์ วรรณะกษัตริย์ วรรณะแพศย์ วรรณะศูทร จะจัดประชุมกันเพื่อเลือกผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ต่อไป เมื่อตกลงเลือกผู้ใดแล้วก็ทำพิธีราชสุยะ⁵ ซึ่งประกอบด้วยพิธีการที่ต้องปฏิบัติ 3 อย่าง คือ การอภิเษก หรือมักเรียกว่า อินทราภิเษก โดยนัยแห่งความหมายของคำว่า “อินทร” แปลโดยตรงว่าเจ้าหรือผู้เป็นใหญ่ มิได้หมายถึงพระอินทรอย่างเดียว ต่างกับคำว่า อมร+อินทร = อมรินทร คือเจ้าแห่งเทวดาหรือพระอินทร์ การกระทำสัตย์ และการถวายราชสมบัติ

คำว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มาจากคำว่า พระราชพิธี+บรม+ราช+อภิเษก และคำที่สำคัญและสามารถให้ความหมายได้เป็นอย่างดีก็คือ “อภิเษก” แปลว่ารดน้ำ⁷ ในความจริงแล้ว คำนี้ไม่ได้แปลว่ารดน้ำเท่านั้น มีความหมายเป็นการชำระล้างให้ผู้เข้ารับตำแหน่งใหม่หรืออย่างเข้าก้าวใหม่ของชีวิตมีความสวัสดิ ความสำเร็จในหน้าที่ใหม่นั้น แต่เมื่อนำมาใช้ในภาษาไทยกลับบัญญัติให้เป็นศัพท์เฉพาะ พิธีการการรดน้ำในอินเดียก็เป็นพิธีใหญ่ ทำให้หลายกรณีคือ

- ปฐมอภิเษก หมายถึง การรดน้ำครั้งแรกจะเป็นพิธี โขนผมไฟ หรือพิธีลงท่า
- ราชาภิเษก หมายถึงการรดน้ำเพื่อแต่งตั้งการเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
- อินทราภิเษก หมายถึงการรดน้ำเพื่อเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในโลก
- ซึ่งหมายถึงการเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่คือราชาราช
- สังครามาภิเษก หมายถึง การรดน้ำเพื่อออกสงคราม
- อาจารย์ภิเษก หมายถึงการรดน้ำเพื่อตั้งเป็นอาจารย์
- ปราบดาภิเษก หมายถึงการรดน้ำเพื่อขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์
- อันที่จริงก็คือการราชาภิเษกนั่นเอง ไม่จำเป็นต้องทำศึกกับใคร
- แต่ในภาษาไทยนำมาใช้ในความหมายการที่ต้องสู้รบปราบ
- ปราบผู้อื่นเสียก่อน จึงกระทำพิธีอภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์

สำหรับราชอาณาจักรไทยเป็นประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และมีราชประเพณีอันสืบเนื่องกันมาแต่โบราณ เมื่อพระมหากษัตริย์องค์ใดได้เสด็จขึ้นเถลิงไถสรราชย์ปดัยปกครองประเทศในตำแหน่งประมุข ไม่ว่าจะโดยการเรียกว่าสืบราชสันตติวงศ์หรือปราบดาภิเษก

สถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ขึ้นก็ตาม การได้อำนาจทางการเมืองเพียงเท่านั้น ตามราชประเพณียังไม่ถือว่ากษัตริย์พระองค์นั้นทรงเป็นพระราชาธิบดีโดยสมบูรณ์ ทรงเป็นแต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน บัตรมหายในราชการก็ยังงานพระยศอย่างเดิม เครื่องยศบางอย่าง เช่นพระเศวตฉัตรก็มีเพียง 7 ชั้น คำสั่งของพระองค์ก็ยังไม่เป็นพระราชโองการ และจะเสด็จประทับอยู่เพียงที่ประทับซึ่งจัดถวายไว้ชั่วคราวก่อนเท่านั้น ต่อเมื่อทรงรับพระบรมราชาภิเษกแล้ว จึงจะทรงดำรงพระอิสริยยศในตำแหน่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว⁹

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามความหมายเดิมจะถือความสำคัญอยู่ที่การทรงน้ำอภิเษก เพราะชื่อก็มีความหมายเช่นนั้น น้ำอภิเษกเป็นน้ำที่ปลีกรรมดักจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในราชอาณาจักรไทยทั้ง 8 ทิศ โดยมีความหมายว่าเป็นการอัญเชิญให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงแผ่พระราชอาณาปกครองประชาชนในทิศทั้ง 8¹⁰ และเป็นที่รับรู้ของประชาชนใน 8 ทิศทั่วราชอาณาจักร

เชื่อกันว่าไทยเราได้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นครั้งแรกในพุทธศตวรรษที่ 18 ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในจารึกหลักที่ 2 (ศิลาจารึกวัดศรีชุม) ซึ่งบันทึกถึงการอภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัย ดังข้อความที่ว่า

“...พ่อขุนผาเมืองจึงอภิเษกพ่อขุนบางกลางหาว ให้เมืองสุโขทัย ให้ชื่อแก่ตนแก่ พระสหาย เรียกชื่อศรีอินทราธิราช...”¹¹

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 19 ปรากฏว่ามีการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นอีก ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกหลักที่ 3 (ศิลาจารึกนครชุม) บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า

“...พระยาเถาไทยราช ผู้เป็นลูกพระยาเถาไทย เป็นหลานแก่พระยารามราช เมื่อ ได้เสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยได้ราชาภิเษก อันฝูงท้าวพระยาทั้งหลาย อันเป็น มิตรสหาย อันมีในสี่ทิศนี้ แต่งกระยาตงวาย ของฝากหมากปลาเผาไหว อันยัดยัญอภิเษกเป็นท้าวเป็นพระยา จึงขึ้นชื่อศรีสุริยวงศ์มหาธรรมราชาธิราช...”¹²

ครั้งถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา จากหนังสือ “คำให้การของชาวกรุงเก่า” ทำให้ทราบว่าได้มีการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามโบราณราชประเพณีเช่นกัน ดังข้อความที่กล่าวถึงพระราชพิธีตอนหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงพระราชอาสน์อันเป็นเครื่องประกอบสำคัญในพิธีว่า

“...พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงโปรดให้เอาไม้มะเดื่อนั้นมาทำตั้ง สำหรับประทับทรงพระกระยาसनในการมงคลเช่นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแผ่นดิน พระองค์ ย่อมประทับเหนือพระที่นั่งตั้งไม้มะเดื่อ ทรงพระกระยาसनก่อนแล้วจึงเสด็จ ไปประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ มุขอำมาตย์ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์...”¹³

อย่างไรก็ดีรายละเอียดเกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา นั้น สามารถศึกษาได้จากหนังสือเรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ได้รวบรวมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ.2326 ¹⁴ อีกเล่มหนึ่ง ดังมีข้อความพอสรุปได้ดังนี้

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะประกอบพระราชพิธีที่พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์เป็นเวลา 3 วัน ก่อนวันพระราชทานจริง โดยพระสังฆราชทรงจุดเทียนชัย พระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนราชนาพระ พระชัยและเครื่องราชูปโภค

การประกอบพิธีพราหมณ์ได้ตั้งพระอิศวร(พระศิวะ) พระอุมา พระนารายณ์ (พระวิฆณุ) พระลักษมี ด้านข้างพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ปลุกโรงพระกระยาसनเป็นทรงพระมณฑปประดับราชวัติฉัตรธงซึ่งในพระมณฑปตั้งเตียงลาดด้วยเสื่ออ่อน และผ้าขาวปู ตั้งถาดทองแดงปากกว้าง 3 ศอก

ในวันประกอบพิธีจริงเป็นวันที่ 4 หลังจากมีการประกอบพิธีปฐม 3 วัน ซึ่งในวันนี้พระมหากษัตริย์จะเสด็จขึ้นเวลาเช้า เพื่อทรงศีลและทรงประเคนสำหรับภัตตาหารแด่พระสงฆ์ จากนั้นพระมหาราชครูเชิญเสด็จเพื่อทรงฉลองพระองค์ชุดขาวเพื่อสรงน้ำ แล้วอัญเชิญเสด็จไปโรงพระกระยาसन เมื่อสรงพระมูรธาภิเษกเรียบร้อยแล้ว พระมหากษัตริย์เสด็จขึ้นประทับที่ตั้งไม้มะเดื่อ ตั้งไม้มะเดื่อหรือพระที่นั่งตั้งไม้อุทุมพรนี้ นี่เป็นดั่งที่มีแปดเหลี่ยม ปูผ้าขาวในแต่ละทิศรวม 8 ทิศ เพื่อใช้สำหรับตั้งรูปพระอิศวรที่อัญเชิญมาตั้งบนตั้ง มีดังนี้

ทิสบุรพา(ตะวันออก) ตั้งรูปพระจันทร์ พร้อมพระกลศ และสังข์

ทิสอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ตั้งรูปพระอังคาร พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสทักษิณ (ใต้) ตั้งรูปพระพุธ พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสหริต (ตะวันออกเฉียงใต้) ตั้งรูปพระเสาร์ พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสปักษิม (ตะวันตก) ตั้งรูปพระพฤหัสบดี พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) ตั้งรูปพระราหู พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสอุดร (เหนือ) ตั้งรูปพระศุกร์ พร้อมพระกลศและสังข์

ทิสอีสาน(ตะวันออกเฉียงเหนือ) ตั้งรูปพระอาทิตย์ พร้อมพระกลศ และสังข์

พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระมหากษัตริย์ทรงรับด้วยพระหัตถ์ มาสรงพระพักตร์แล้วเสวยหน้อยหนึ่ง จากนั้นพราหมณ์จึงถวายราชสมบัติ ถวายเวท ถวายมนตร์ ถวายชัย ทรงผันพระองค์ไปรอบทั้ง 8 ทิศ แล้วเสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ ซึ่งมีผ้าขาว ไรยแป้ง จากนั้นวางหญาคา แล้วจึงปูแผ่นทอง ซึ่งเขียนด้วยรูปราชสีห์ด้วยชาดหรรษณ

จากนั้น พราหมณ์ถวายพระสุพรรณบัฏ พระมหาสังฆาลอ่อน เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ อาทิ พระเศวตฉัตร ผ้านัดกัมพล พระมหามงกุฏ พระขรรค์ชัยศรี และฉลองพระบาทรวมทั้งเครื่อง

อัยยวรุท พรหมณ์ถวายชัยถวายพร จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งแก่พระมหาราชครูว่า “พรรณพุกษ์และสิ่งของทั้งปวงซึ่งมีในแผ่นดิน ทัวขอบเขตแดนพระนคร ซึ่งหาเจ้าของหวนหาไม่ได้นั้นตามแต่สมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์จะปรารถนาเถิด”¹⁵

แล้วพระมหาราชครูผู้ใหญ่ รับพระราชโองการเป็นฤกษ์ก่อน ต่อจากนั้นข้าทูลละอองธุลีพระบาทจึงรับพระราชโองการ พระมหากษัตริย์ทรงโปรยดอกพิกุลเงิน ดอกพิกุลทอง พราหมณ์ เป่าพระมหาสังข์ ดิษฐ์อชัย กลองอินทเทรี ประโคมมโหรีทีก แตร สังข์ มโหรี ขับไม้ ประโคมแล้ว พระมหากษัตริย์ เสด็จไปทรงเครื่องชาวพระภูษามาลาถวายพระสนับเพลาเชิงอนสองชั้น ภูษาริ้วรวะยี่จิบโจง โยคีร์ดพระองค์นามขนุน ทรงฉลองพระกรน้อย ทรงฉลองพระองค์สียันนอก รัตพระองค์เคร่ง เหน็บพระแสงกันหย่นพูนิต ทรงพระธำรงค์พลอยต่าง ๆ ทรงพระขุภาพระเกี้ยว แหวนแดง รวม 9 สิ่ง มหาดเล็กถวายพระแสงใจเพชร ฉลองพระบาท เสด็จขึ้นพระราชยาน แห่เครื่องสูงเป็นกระบวนลงมาพระตำหนักสวนกระต่าย เป็นอันเสร็จพิธี¹⁶

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชเจ้าครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ยึดถือแบบอย่างการพระราชพิธีที่ได้กระทำกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะปรากฏความในพงศาวดารว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จขึ้นผ่านพิภพโดยคำอัญเชิญของบรรดาเสนามาตย์และราษฎรทั้งปวง เมื่อ พ.ศ.2325¹⁷ ก็ได้ทรงกระทำพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขปก่อน แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้รู้แบบแผนราชประเพณีครั้งกรุงเก่า ซึ่งมีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นประธาน ประชุมปรึกษารื้อหรือกับสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ทำการสอบสวนค้นคว้าคัมภีร์และแบบแผนพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นเมื่อได้แบบแผนโดยสมบูรณ์และบ้านเมืองก็ว่างศึกสงครามลง จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้สมบูรณ์ตามแบบแผนอันได้เคยมีมาเก่าก่อน¹⁸ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลต่อมาก็ได้ยึดถือหลักการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อ พ.ศ.2328 เป็นแบบอย่างต่อมา จะเปลี่ยนแปลงก็เฉพาะสถานที่ เช่น รัชกาลที่ 1 ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ส่วนในรัชกาลที่ 2 ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร¹⁹

เหตุที่เปลี่ยนสถานที่ ก็เนื่องด้วยพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทนั้น ภายหลังจากที่รัชกาลที่ 1 ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ถูกฟ้าผ่าไฟไหม้ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระมหาปราสาทองค์ใหม่ในที่เดิมพระราชทานนามว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคต ได้อัญเชิญพระบรมศพไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท²⁰ ฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่

2 จึงได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรสืบมาทุก รัชกาล²¹

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น มีขั้นตอนของพิธีที่อาจแบ่งแยกไปได้เป็น 5 ตอน ดังนี้

1. ขึ้นเตรียมพิธี มีการทำพิธีตักน้ำ และตั้งพิธีเสกน้ำสำหรับถวายเป็นน้ำอภิเษกและ น้ำสรงพระมูรธาภิเษก²² กับทำพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ²³ ดวงพระราชสมภพ²⁴ และแกะพระราชลัญจกรประจำรัชกาล²⁵
2. พิธีเบื้องต้น มีการเจริญพระพุทธมนต์ตั้งน้ำว้างค่าย จุกเทียนชัย และเจริญพระพุทธมนต์ ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
3. พิธีบรมราชาภิเษก มีพิธีสรงพระมูรธาภิเษก แล้วประทับพระแท่นอัฐทิศอุทุมพรรับ น้ำอภิเษกประทับพระที่นั่งภัทรบิฐรับการถวายสิริราชสมบัติ และเครื่องสิริราช กฤทธิภัณฑ์
4. พิธีเบื้องปลาย มีการออกมหาสมาคม สถาปนาสมเด็จพระบรมราชินี แล้วเสด็จพระราชดำเนินทำพิธีประกาศพระองค์เป็นศาสนูปถัมภกในพระบวรพุทธศาสนา ถวาย บังคมพระบรมศพ พระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระอัครมเหสีใน รัชกาลก่อน ๆ และเสด็จเฉลิมพระราชมณเฑียร
5. เสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนคร โดยกระบวนพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและ ชลมารค²⁶

ในขั้นตอนของการเตรียมพิธีมีรายละเอียดดังนี้

ทำน้ำอภิเษก ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น พระมหากษัตริย์ที่จะเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราช สมบัติบรมราชาภิเษกจะต้องสรงพระมูรธาภิเษก และทรงรับน้ำอภิเษก ก่อนที่จะทรงได้รับการ ถวายสิริราชสมบัติ น้ำอภิเษกนี้ตามตำราของพราหมณ์ใช้น้ำจากแม่น้ำห้าสายในชมพูทวีป คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำมทิ แม่น้ำอจิรวดี และแม่น้ำสรภู ซึ่งเรียกว่าปัญจมหานที ที่ต้อง ใช้น้ำจากแม่น้ำดังกล่าวก็เพราะน้ำในแม่น้ำทั้งห้านี้ไหลมาจากเขาไกรลาสที่พราหมณ์ถือว่าเป็นที่ สถิตยจากพระอิศวร²⁶

สมัยกรุงศรีอยุธยาที่จะได้ใช้น้ำปัญจมหานทีในชมพูทวีปหรือไม่ยังพบหลักฐาน แต่ถ้า จะพิจารณาถึงสภาพการคมนาคมระหว่างกรุงศรีอยุธยาและชมพูทวีปในสมัยนั้นแล้ว ก็เห็นว่าเป็น การยากเหลือเกินที่จะได้น้ำนั้นมา อีกประการหนึ่งตามขนบประเพณี แต่เดิมนั้นจำเป็นต้องเร่ง ทำพิธีบรมราชาภิเษกโดยด่วน โดยกระทำการกันก่อนที่จะถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัว

องค์ก่อนเท่าที่ปรากฏหลักฐานการบรมราชาภิเษกในสมัยอยุธยา ปรากฏว่าใช้น้ำ สระเกษ สระแก้ว สระคงคา สระยมนา ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี²⁷

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 นอกจากจะได้ทรงใช้น้ำในสระเกษ สระแก้ว สระคงคา สระยมนา ดังที่พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทรงใช้แล้ว ยังได้มีการใช้น้ำแม่น้ำสำคัญของประเทศอีก 5 สาย คือ

1. น้ำในแม่น้ำบางปะกง ตักที่ตำบลพระอาจารย์แขวงเมืองนครนายก
2. น้ำในแม่น้ำป่าสัก ตักที่ตำบลท่าราบแขวงเมืองสระบุรี
3. น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่ตำบลบางแก้วแขวงเมืองอ่างทอง
4. น้ำในแม่น้ำราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงส์แขวงเมืองสมุทรสงคราม
5. น้ำในแม่น้ำเพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าไชยแขวงเมืองเพชรบุรี

น้ำในแม่น้ำทั้ง 5 นี้ เรียกว่า เบญจสุทธิดงศา²⁸ อนุโลมตามปัญจมหานทีของพราหมณ์ น้ำอภิเษกที่ตั้งพิธีเสก ณ มหาเจดีย์สถานและพระอารามต่าง ๆ เจ้าหน้าที่ได้นำส่งมายังพระนครก่อนหน้ากำหนดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อเจ้าหน้าที่พระราชพิธีได้รับไว้แล้ว จะได้เชิญตั้งไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามจนกว่าจะถึงวันงาน จึงจะได้เชิญเข้าพิธีสวดพระพุทธมนต์เสกน้ำ ณ พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ต่อไป

จารึกพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และแกะพระราชลัญจกรประจำรัชกาล

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น จะต้องมีการถวายพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระปรมาภิไธย ก่อนที่จะถวายเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์อย่างอื่น ๆ และจะต้องเชิญดวงพระบรมราชสมภพ และพระราชลัญจกรประจำรัชกาลขึ้นประดิษฐานบนพระแท่นมณฑลในการพระราชพิธีด้วย ดังนั้นก่อนเริ่มงานพระราชพิธี จึงกำหนดให้มีพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และแกะพระราชลัญจกรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พิธีนี้เป็นพิธีที่จะต้องหาฤกษ์ที่เป็นมงคลแก่องค์พระมหากษัตริย์ที่จะทรงรับพระบรมราชาภิเษก เมื่อโหรกำหนดพระฤกษ์วันใด ในตอนเย็นก่อนถึงวันพระฤกษ์ พระสงฆ์จะเจริญพระพุทธมนต์และโหรจะสวดบูชาเทวดารุ่งขึ้นตอนเช้าก่อนถึงเวลาพระฤกษ์ พระสงฆ์สวดถวายพรพระ พระราชวงศ์ที่เสด็จไปทรงเป็นประธานในพิธี ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ เมื่อพระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ผู้เป็นประธานในพิธีจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการทรงศีลอาลักษณ์ผู้จะทำหน้าที่จารึกพระสุพรรณบัฏโหรซึ่งจะทำหน้าที่จารึกดวงพระบรมราชสมภพ และนายช่างที่จะแกะสลักดวงพระราชลัญจกร ซึ่งแต่งการด้วยเครื่องขาว รับศีลด้วย ครั้นใกล้เวลาพระฤกษ์ พระราชวงศ์ ผู้เป็นประธานทรงจุดเทียนเงินเทียนทองที่โต๊ะจารึก ผู้จะจารึกนมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร และถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วคล้องสายสิญจ์ หันหน้าสู่มงคลทิศ ครั้นได้พระฤกษ์ โหรลั่นฆ้องชัยให้

สัญญาณอาลักษณ์ โหระ และช่าง จึงลงมือจารึกพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และ
แกะพระราชลัญจกรพร้อมกัน พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา พราหมณ์เป่าสังข์ เจ้าพนักงาน
ประโคมแตรสังข์และพิณพาทย์ ตลอดเวลาที่จารึกเมื่อจารึกเสร็จแล้ว พราหมณ์หลั่งน้ำสังข์และ
เจิมแผ่นพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และพระราชลัญจกรแล้วม้วนแผ่นพระสุพรรณ
บัฏ ม้วนดวงพระบรมราชสมภพ พันด้วยไหมเบญจพรรณ แล้วแยกห่อด้วยแพรแถวอีกชั้นหนึ่ง
เสร็จแล้วบรรจุลงในพระวอรัชที่ทองคาลงยาราชาวดี แยกเป็นพระกรัณฑ์บรรจุพระสุพรรณบัฏองค์
หนึ่ง บรรจุดวงพระบรมราชสมภพองค์หนึ่ง กรัณฑ์แล้วเชิญพระกรัณฑ์ทั้งสองบรรจุรวมลงในหีบ
ทองคาลงยา รองรับด้วยพานทองคาลงยา 2 ชั้น ปิดคลุมพื้นตาดปัดดินเลื่อม ส่วนพระราช
ลัญจกรบรรจุลงตาดใส่ไว้ในพานทองปิดคลุมเช่นเดียวกัน เสร็จแล้วเชิญขึ้นตั้งบนโต๊ะจำหลักปิด
ทองบนพระธรรมาสน์ศิลา ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อจากนั้นบรรดา
พราหมณ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท เวียนเทียนสมโภช เสร็จแล้วทรงประดิษฐานไว้ ณ
ธรรมาสน์ศิลานั้น จนกว่าจะถึงวันที่เริ่มงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงจะตั้งกระบวนแห่เชิญ
ไปประดิษฐาน ณ พระแท่นมณฑลภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณต่อไป²⁹

การแต่งตั้งเครื่องบรมราชาภิเษกบนพระแท่นมณฑล

บนพระแท่นมณฑลที่เชิญพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และพระราช
ลัญจกรไปตั้งนี้ อยู่ริมผนังด้านตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณบนพระแท่นประดิษฐานพระ
บรมธาตุ พระพุทธรูปปฏิมากรสำคัญของพระมหากษัตริย์ทุก ๆ รัชกาล ประดิษฐานเครื่องสิริราช
กกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค เครื่องมูรธาภิเษก เครื่องพระพิชัยสงคราม พระแสงสำคัญต่าง ๆ ที่
เสามุมพระแท่นทั้งสี่มุมผูกพระแสงง้าว พระแสงทวน และเครื่องสูงต่าง ๆ

พิธีเบื้องต้น

การแห่เชิญพระสุพรรณบัฏ ดวงพระบรมราชสมภพ และพระราชลัญจกร ไป
ประดิษฐาน ณ พระแท่นมณฑลนั้นเชิญในตอนเช้า และในตอนเย็นวันเดียวกันนั่นเอง ก็ได้เริ่ม
การพระราชพิธีอันเป็นพิธีเบื้องต้นของงานบรมราชาภิเษก คือ จุดเทียนชัยและเจริญพระพุทธมนต์
ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

ในระหว่างการเจริญพระพุทธมนต์ ฝ่ายพราหมณ์ก็ทำพิธีตามลัทธิ คือ เข้าถวายน้ำพระ
มหาสังข์แล้วถวายใบสมิทธิ³⁰ ให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปิดพระองค์ แล้วพราหมณ์ก็นำใบไม้ที่
ทรงปิดพระองค์นั้นไปกระทำศาสตรัญญาชุบไหมเพลิงที่โรงราชพิธีพราหมณ์ตามไสยวิธี

วิธีปิดพระองค์ตามไสยวิธีนี้ ตามลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นการปิดทองกษัตริย์
อุปถัมภ์และโรคนัตรา ให้แผ้วพ้นจากองค์พระมหากษัตริย์

เรื่องการประกาศการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้ แต่ก่อนไม่มี เพิ่งมีในรัชกาลที่ 4 ในสมัยนั้นเรียกว่าประกาศเทวคา³¹ พระราชาคณะองค์ที่จะสวดขจัดตำนานทำหน้าที่เป็นผู้ประกาศ เวลาประกาศท่านจะต้องมายืนบนผ้าขาวที่ลาดไว้ท้ายอาสนสงฆ์ เบื้องซ้ายพระสยามเทวาริราช คล้องสายสิญจน์ซึ่งโยงมาจากยันตร์สัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วจึงอ่านประกาศ สารสำคัญของข้อความในประกาศก็คือ อัญเชิญเทพเจ้าทั้งปวงให้มาร่วมกันเป็นสักขีพยานในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และช่วยกันคุ้มครองรักษาองค์พระมหากษัตริย์ให้ทรงพระเจริญในพระสิริราชสมบัติมีพระราชศักดิ์เกรยศ ปรากฏแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศ คุ้มครองรักษาพระราชวงศ์ มนตรี อมาตยราชบริพาร สมณชีพราหมณ์³² ตลอดจนอาณาประชานิกรให้มีความสมบูรณ์พูนสุข และขอให้เทพดาผู้อภิรักษ์พระมหานครราชธานีจงคลบันดาลให้เสนาพลนิกายมีความสามัคคีธรรม เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มั่นคงในความสวามิภักดิ์และเป็นการรักษาราชอาณาจักรและความเป็นเอกราชของชาติให้ยืนยงและขอให้คลบันดาลให้พระราชวงศ์กับปวงเสนาอมาตยราชบริพารสมัคสมานฉันท์ช่วยกันปฏิบัติราชกิจด้วยความซื่อสัตย์สุจริตกตัญญู เป็นกำลังคำขวัญให้พระราชอาณาจักรเจริญมั่นคง

ทรงพระมูรธาภิเษก

เมื่อพิธีพระพุทธรมณฑ์พระราชพิธีบรมราชาภิเษกอันเป็นพิธีเบื้องต้นเสร็จสิ้นลงแล้ว เช้าวันรุ่งขึ้นก็ทรงพระมูรธาภิเษก และทรงรับการถวายสิริราชสมบัติ งานเช้าวันนี้ถือว่าเป็นงานที่สำคัญที่สุดในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งจะทรงรับพระบรมราชาภิเษก เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย แล้วสมเด็จพระสังฆราชถวายศีล ทรงศีล แล้วเสด็จขึ้นหอบพระสุลาลัยพิमान ผลัดฉลองพระองค์ทรงเสวตพัสดร์ฉลิบทอง ครั้นได้เวลามหาพิชัยมงกุฎฤกษ์ พระมหाराชครูเชิญเสด็จสู่พระมณฑปพระกระยาसनพราหมณ์เชิญพระปฏิมาชัยและพระพิณเนศรนำเป็นคู่หน้า คู่ต่อ ๆ มาเป็นพราหมณ์จับไม้บัณเฑาะว์ 2 คู่ เป่าสังข์อุดรวิภู 2 คู่ เป่าสังข์ทักษิณาวุธ 1 คู่ โปรยข้าวตอก 1 คู่ เจ้ากรมพราหมณ์พฤติมาศ และพระมหाराชครูนำเป็นคู่สุดท้าย

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงหน้าพระมณฑปพระกระยาसन ทรงจุดเทียนสังเวद्यเทวคา กลางหาว แล้วเสด็จขึ้นบนพระมณฑป ฯ ประทับเหนือตั่งไม้อุทุมพรหุ้มผ้าขาว เจ้าพนักงานไขสหัสธาราโปรยน้ำพระมูรธาภิเษกจากเพดานพระมณฑป ฯ เสร็จทรงพระมูรธาภิเษกจากสหัสธาราแล้ว สมเด็จพระสังฆราชขึ้นถวายน้ำพระพุทธรมณฑ์ด้วยพระครอบพระกริ่งที่พระขนองและพระหัตถ์ พระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่ขึ้นถวายน้ำพระพุทธรมณฑ์ด้วยพระเด้าที่พระหัตถ์ เจ้าหน้าที่พระราชพิธีผู้ใหญ่ถวายน้ำพระพุทธรมณฑ์ด้วยพระเด้าที่พระหัตถ์ เจ้าหน้าที่พระราชพิธีผู้ใหญ่ถวายน้ำ

พระพุทธมนต์ในพระครอบและพระเต้าต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับไปสรงที่พระอังสาทั้ง ซ้ายขวา พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์และน้ำมนต์ในพระเต้าเบญจครรภ เจ้าพนักงานภูษามาลา ผู้ใหญ่ถวายพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏตามขัตติยราชประเพณี แล้วเสด็จขึ้นสู่หอพระสุลาลัยพิมาน โดยมีกระบวนนำเสด็จเช่นเมื่อเสด็จลง³³

ถวายน้ำอภิเชก

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ฯ จากพระมณฑปพระกระยาสนานขึ้นสู่หอพระสุลาลัย พิมานแล้ว ก็ทรงเครื่องบรมราชภูษิตาภรณ์³⁴ เสด็จออกพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับเหนือพระ ที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ภายใต้พระบวรเศวตฉัตร เพื่อทรงรับน้ำอภิเชกต่อไป

แต่ครั้งรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พราหมณ์เป็นผู้ถวายทั้งน้ำอภิเชก น้ำพระมหาสังข์ และน้ำเทพมนต์ ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ได้เปลี่ยนให้ราชบัณฑิตยสถานเป็นผู้ถวายน้ำอภิเชก พราหมณ์ พิธีถวายน้ำพระพุทธรูปด้วยพระมหาสังข์พราหมณ์พฤติบาสดวยน้ำเทพมนต์³⁵

พิธีการถวายน้ำอภิเชกมีดังนี้ คือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับพระที่นั่งอัฐทิศพันพระ พักตร์สู่ทิศบูรพาเป็นปฐมราชบัณฑิตยสถานประจำทิศเข้าไปคุกเข่าถวายบังคม(รูปที่ 4) กล่าวคำถวาย พระพรชัยมงคล ถวายแว่นแคว้นดินแดนพระพุทธศาสนาและประชาชน อันอยู่ ณ ทิศนั้น ๆ ให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปกป้องคุ้มครองและทะนุบำรุง แล้วจึงถวายน้ำอภิเชก สมเด็จพระเจ้า อยู่หัวทรงรับน้ำอภิเชกด้วยพระหัตถ์ แล้วทรงจิบและทรงอุปพระพักตร์กับทรงรับด้วยพระเต้า เบญจครรภไว้ แล้วจึงมีกระแสรราชดำรัสตอบ สดล้นกระแสรราชดำรัส พราหมณ์เป่าสังข์ พราหมณ์พิธีถวายน้ำพระมหาสังข์ พราหมณ์พฤติบาสดวยน้ำเทพมนตร์ด้วยพระครอบสัมฤทธิ์ ต่อจากนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพันพระองค์ไปประทับด้านทิศอาคเนย์ ราชบัณฑิตยสถานและพราหมณ์ ประจำทิศอาคเนย์ถวายพระพร ถวายน้ำอภิเชก น้ำพระมหาสังข์ และน้ำเทพมนตร์เช่นเดียวกับ ทิศก่อน ทำดังนี้ เวียนไปจนครบ 8 ทิศ³⁶

คำถวายพระพร ถวายแว่นแคว้นดินแดนที่ราชบัณฑิตยสถานประจำแต่ละทิศกราบบังคมทูล กระแสรราชดำรัส ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาจนถึงรัชกาลที่ 7 ใช้ภาษา 2 ภาษา คือ ภาษามคธครั้งหนึ่ง ภาษาไทยอีกครั้งหนึ่ง³⁷ สำหรับภาษาไทยเมื่อครั้งรัชกาลที่ 7 มีข้อความดังนี้

“ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ขอเทวดาจงทรงพระบรม ราชา นุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้ากล่าวถวายชัยมงคล ณ ที่นี้ พระองค์ทรงพระบรม ราชาภิเชก ใหม่เพื่อประโยชน์แก่การมงคลยิ่งในราชสมบัติ เสด็จประทับบนพระราชบิฐ ผันพระ พักตร์เฉพาะทิศบูรพา ณ บัดนี้ ประเทศทั้งหลายเหล่าใดซึ่งตั้งประจําทิศนั้นก็ดี สัตว์ทั้ง หลายเหล่าใดที่อาศัยอยู่ในทิศนั้นก็ดี ขอพระองค์จงทรงแผ่ความปกครองและยัง พระราช

อาญาให้เป็นไปแก่ประเทศและสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ขอพระองค์ทรงรักษาแว่น แคว้น
นี้กับทั้งพระพุทธศาสนาและพระราชราษฎร ปกครองเมตนิคให้สำเร็จโคภีโยภาพ ขอพระ
องค์จงเสด็จสถิตย์อยู่ในราชสมบัติสืบกาลนาน ปราศจากสรรพ โรคาพาธ ทรงบรรลु
ผลสำเร็จมีพระชนมชีพยืนนานตลอดร้อยสวทกาล (ปี) ขอพระ ราชผู้เป็นอธิบดีในบุรพ
ทิศ ซึ่งปรากฏพระนามว่าเศรษฐ จงอภิบาลรักษาเทวดา พร้อม กับรัฐมนตรีโดยเอื้อเพื่อ
ศัตรูทั้งหลายเหล่าใดผู้ใคร่กระทำการนัศตพินาศในปรัตติมทิศ ภาค (ทิศบูรพา) ขอเทวดา จง
ทรงชำระปวงอริราชเหล่านั้น ด้วยดีโดยพระบรมเดชานุภาพ”³⁸

คำกราบบังคมทูลที่กล่าวว่า ขอเทวดาจงทรงพระราชนานพระบรมราชานุญาตรหรือขอ
เทวดาจงทรงชำระปวงอริราช อังที่ราชบัณฑิตย์กล่าวนั้น คำว่าเทวดาถึงองค์พระมหากษัตริย์
ตามลัทธิพราหมณ์ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ

ในสมัยรัชกาลปัจจุบัน เป็นกาลสมัยที่ได้มีระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งมี
พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขแล้ว เพื่อความเหมาะสมแก่ระบบการปกครอง จึงได้มีการ
เปลี่ยนผู้ถวายน้ำอภิเษกมาเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร³⁹ ส่วนการถวายน้ำพระมหาสังข์และน้ำ
เทพมนตร์ คงเป็นพราหมณ์เช่นเดิม สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ถวายน้ำอภิเษกแต่ละทิศมิได้กล่าว
คำถวายพระพรและถวายดินแดนแต่ละทิศตั้งแต่ก่อน มาถวายพระพรรวมยอดภายหลัง คือเมื่อทรง
รับน้ำอภิเษกครบทั้ง 8 ทิศแล้ว ก็เสด็จมาประทับทางทิศบูรพาอีกครั้งหนึ่ง แล้วประธานวุฒิสภา
จึงถวายพระพรเป็นภาษามคธ ว่า

" รตนตฺตยานุภาเวน อวสิตฺเตน วารินา

สัทธมตฺตํ สัทธมตฺตํ สัทธมตฺตํ ยถากกั "

และประธานสภาผู้แทนราษฎรถวายพระพรเป็นภาษาไทยว่า

" ด้วยอำนาจพระรัตนตยานุภาพ และน้ำพระมูรธาวยิต ของจงเป็นผลสำเร็จตาม คำที่
ข้าพระพุทธเจ้าถวายพระพร "

ถวายเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับน้ำอภิเษก ณ พระที่นั่งอัฐทิศแล้ว ก็เสด็จพระ
ราชดำเนินไปประทับ ณ พระที่นั่งภัทรบิฐภายใต้พระบวรเศวตฉัตร เพื่อทรงรับการถวายเครื่อง
สิริราชกกุธภัณฑ์(รูปที่ 5) การเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งภัทรบิฐนั้น ครั้งรัชกาลที่ 1
ถึงรัชกาลที่ 5 จะมีกระบวนนำเสด็จอย่างไรหรือไม่ยังไม่พบเอกสารหลักฐาน แต่การขึ้นประทับ
พระที่นั่งภัทรบิฐนั้น ธรรมเนียมเก่า พระมหाराชครูคงจะต้องประคองพระองค์ขึ้นประทับ มี
หลักฐานระบุในพระราชพงศาวดารถึง 2 เล่ม ดังนี้

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวความตอนหนึ่งว่า

" ทรงรับน้ำพระพุทธมนต์น้ำสังข์ทั้ง 8 ทิศแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมายัง พระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูจึงประคองพระองค์เสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ " ⁴² ส่วนอีกเล่มเป็นพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้ว่า

" ทรงรับน้ำพระพุทธมนต์น้ำสังข์ทั้ง 8 ทิศแล้ว พระมหาราชครูประคองพระองค์เชิญ เสด็จโดยลาดพระบาทมาขึ้นพระที่นั่งภัทรบิฐ " ⁴³

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับ ณ พระที่นั่งภัทรบิฐแล้ว พระมหาราชครูร้ายเวทย์ สรรเสริญไกรลาส เชิญพระอิศวรให้เสด็จจากเขาไกรลาสมาสถิตยองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ⁴⁴ จบ แล้ว กราบบังคมทูลเฉลิมพระปรมาภิไธย และกราบบังคมทูลถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นภาษามคธครั้งหนึ่ง ภาษาไทยครั้งหนึ่ง

คำกราบบังคมทูลภาษาไทยมีดังนี้

" ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชวโรกาสแก่ข้าพระพุทธเจ้า ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับพระมูรธาภิเษกเป็นพระบรมราชาธิราช เป็นเจ้าเป็นใหญ่ของปวงประชาชนชาวสยาม เหตุคั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้าทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท มีท่านเสนาบดีเป็นประธาน และสมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงพร้อมเพรียงมีน้ำใจเป็นอันเดียวกัน ขอนานพระปรมาภิไธยถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดังได้จารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏนั้น ขอได้ทรงเฉลิมพระปรมาภิไธยโดยกำหนดคั้นั้น และรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์นี้ ครั้นแล้วขอให้ทรงราชภาระดำรงราชสมบัติโดยธรรมสม่ำเสมอ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชนสืบไป ขอเดชะ " ⁴⁵

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสรับว่า " ขอบละพราหมณ์ " ⁴⁶

จบกระแสพระราชดำรัส อันมีความหมายว่าทรงรับพระปรมาภิไธยที่ขนานถวาย และทรงรับที่จะดำรงราชสมบัติเพื่อเกื้อกูลประโยชน์สุขแห่งมหาชนแล้ว พราหมณ์ก็เป่าสังข์ โห่ร้องน้อมชัย เจ้าพนักงานขับไม้บัณเฑาะว์ ประโคม สังข์ แตร มโหระทึก และเครื่องดุริยางค์ดนตรี ทหารยิงปืนมหาฤกษ์มหาชัย มหาปราบยุคตามกำลังวัน ทหารบกทหารเรือยิงปืนใหญ่เฉลิมพระเกียรติยศแห่งละ 101 นัด พระสงฆ์ในพระอารามหลวงย่ำระฆังถวายพระพรชัยมงคล

เมื่อพระมหาราชครูถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงอาวุธดังรายการข้างต้นเสร็จสิ้นแล้ว เจ้ากรมพราหมณ์พฤฒิภาสกราบบังคมทูลถวายพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรด้วยภาษามคธ

และภาษาไทย แล้วเชิญพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรขึ้นถวายทรงรับแล้วพระราชทานเจ้าพนักงาน ภูษามาลาเชิญไปยืนอยู่ท้ายพระที่นั่งภัทรบิฐเบื้องขวา ขณะทรงรับพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร พราหมณ์เป่าสังข์ โห่ร้องขึงขัง เจ้าพนักงานประโคม แตร สังข์ บัณเฑาะว์ มโหระทึก และ เครื่องดุริยางค์ดนตรี อีกคำรบหนึ่ง ครั้นแล้วพราหมณ์ร่ายอนุญญกสิมณฑ์และอนุญญกวิญญมนต์ จบแล้ว พระมหाराชครูกล่าวคำถวายชัยมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานกระแส พระราชดำรัส ซึ่งถือว่าเป็นปฐมบรมราชโองการ

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ 1 นั้น พระราชทานพระปฐมบรมราชโองการ มีความว่า "พรหมพฤกษ์ ชลธิ์ และสิ่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาเขตซึ่งหาผู้ หวงแหนมิได้นั้น ตามแต่สมณชีพราหมณาจารย์ราษฎรจะพึงปรารถนาเถิด"⁴⁷

ในรัชกาลที่ 2 และที่ 3 ก็มีพระบรมราชโองการทำนองเดียวกัน ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ได้โปรดให้ทั้งราชบัณฑิตยสถาน พราหมณ์ กราบบังคมทูลถวายพระพรชัยมงคล และถวายเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์เป็นสองภาษา คือกล่าวเป็นภาษามครก่อน แล้วกล่าวคำแปลเป็นภาษาไทยด้วย⁴⁸ แม้กระแสพระราชดำรัสและพระปฐมบรมราชโองการในพิธีถวายน้ำอภิเษกและถวายเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ ก็เป็น 2 ภาษาเช่นเดียวกัน ข้อความในปฐมบรมราชโองการก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่นเมื่อคราวบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ 7 พระปฐมบรมราชโองการมีข้อความว่าดังนี้

"ดูกรพราหมณ์ บัดนี้เราทรงราชภาระ ครองแผ่นดินโดยธรรมสม่ำเสมอ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชน เราแผ่พระราชอาณาเหนือท่านทั้งหลายกับ โภคสมบัติเป็นที่พึงจัดการปกครองรักษาป้องกันอันเป็นธรรมสืบไป ท่านทั้งหลายจงวางใจอยู่ตามสบายเถอ"⁴⁹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระปฐมบรมราชโองการ และพระมหाराชครูรับพระบรมราชโองการแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหลังพระเศวตฉัตรทอดกฐิน ตั้งพระราชสัตยาธิษฐานตั้งพระราชหฤทัยที่จะดำรงทศพิธราชธรรมเพื่อความไพบูรณ์รุ่งเรืองของพระราชอาณาจักร และเพื่อความสุखสวัสดิ์แห่งมวลชน

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ได้มีการเปลี่ยนแปลงช่วงตอนของการถวายพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรจากที่ได้เคยกระทำมาแต่ในรัชกาลก่อน ๆ ถึงแทนที่จะถวายหลังการถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงอัฐมาซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น กลับนำขึ้นถวายเสียที่พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ที่ทรงรับน้ำอภิเษกแล้ว และก็ได้โดยเหตุผลที่ได้ถวายพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรแล้วในตอนที่ยังประทับอยู่ ณ พระที่นั่งอัฐทิศ ๙ ดังนั้น ที่พระที่นั่งภัทรบิฐจึงได้ปักพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรแทนพระบวรเศวตฉัตรที่เคยปักมาในทุกราชกาล⁵⁰

อนึ่ง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงเป็นประมุขของประเทศ ที่มีได้ทรงใช้พระราชอำนาจบริหารดังแต่ก่อน ดังนั้น พระปฐมบรมราชโองการ จึงมิได้เป็นไป ดังรัชกาลก่อน คงมีพระปฐมบรมราชโองการจึงมิได้เป็นไปดังรัชกาลก่อน คงมีพระปฐมบรมราชโองการแต่เพียงว่า

"เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม"⁵¹

เสด็จออกมหาสมาคม

ในตอนบ่ายวันเดียวกันกับวันที่ทรงรับพระบรมราชาภิเษกนี้ มีพิธีเสด็จออกมหาสมาคม ในพิธีนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องบรมราชาภิเษก ทรงพระแสงขรรค์ชัยศรี เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จขึ้นประทับเหนือพระที่นั่งพุดตานกาญจจินสหาสน์บนพระราชบัลลังก์ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร (รูปที่ 6) มหาดเล็กเชิญพระแสงราชขรรค์คืนตอง ยืนประจำที่ ทั้งสี่มุมพระราชบัลลังก์ และเบื้องหลังมหาดเล็กถวายอยู่จนพัดโบกตามราชประเพณี เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหาพิชัยมงกุฎและเจ้าพนักงานสอดคลองพระบาทเครื่องราชกกุธภัณฑ์ถวายแล้ว มหาดเล็กกราบทูล เจ้าพนักงานไขพระวิสูตรเบื้องหน้าพระราชบัลลังก์ให้เปิดออก เจ้ากรมตำรวจหลวงชุมพุดอกไม้ทองเป็นสัญญาณชาวประโคมกระทั่งมโหระทึก และประโคมแตร สังข์ กลองชนะขึ้นพร้อมกัน ทหารกองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์มหาชัย มหาปราบยุค เกลิมพระเกียรติยศ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงที่เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ที่นั้น ถวายบังคมพร้อมกัน

อนึ่ง ในตอนเสด็จออกมหาสมาคม เจ้าหน้าที่ได้นำพระราชพาหนะอันถือว่าเป็นพระราชพาหนะแห่งพระจักรพรรดิ คือ พระที่นั่งราชนทรยาน พระยาช้างต้น พระยาม้าต้น และเรือพระที่นั่งกิ่ง มาเทียบไว้ที่เคย และที่ทำซึ่งใช้เป็นที่สำคัญเสด็จทรงพระราชพาหนะนั้น ๆ ด้วยเช่น เสด็จออกมหาสมาคมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๑ ในพระบรมมหาราชวังก็นำพระที่นั่งราชนทรยาน และพระยาช้างต้น เทียบเคยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ นำพระยาม้าต้นยืนที่สนามหน้าพระทวารเทวศรัทธา และนำเรือพระที่นั่งกิ่งอันเป็นเรือพระราชพิธีเทียบไว้ ณ ท่าราชวรดิฐ⁵²

คติและความหมายของพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

การประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้ เป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญยิ่งสำหรับผู้ที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ในขั้นตอนที่ถือว่าสำคัญคือพระราชพิธีการรับน้ำศักดิ์สิทธิ์จากราชบัณฑิตและพราหมณ์ที่พระที่นั่งอัฐทิศและพระราชพิธีที่พราหมณ์ได้ทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ อันได้แก่ พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร พระแสงขรรค์ชัยศรี พระมหาพิชัยมงกุฎ วาลวิชนี และฉลองพระบาท ตลอดจนเครื่องราชูปโภคและพระแสงอัญญาวุธที่พระที่นั่งภัทรบิฐ

เป็นการประกาศที่แสดงความเป็นผู้นำของประเทศชาติ สำหรับประเทศไทยแล้วถือเป็นเอกลักษณ์ที่เด่นของชาติ รายละเอียดในการประกอบพระราชพิธี ตลอดจนสิ่งของต่าง ๆ ที่นำมาเป็นเครื่องราชูปโภคและเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ หรือเครื่องอื่นใดที่ประกอบสร้างขึ้นเพื่อการนี้ ล้วนมีความหมายอันเป็นมงคลยิ่ง ที่จะแสดงถึงความเป็นสมมติเทวราชแห่งพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เพื่อเป็นการแสดงถึงพระบรมเชษฐาณูภาพของพระมหากษัตริย์ ที่ผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาทั้งศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ กับความเชื่อในท้องถิ่นที่มีมาแต่ดั้งเดิม

ความหมายของลักษณะพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

การประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์นั้น ดำรงภาษาบาลีซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวว่า มีลักษณะแบ่งออก 5 ประการ⁵³ คือ

1.มงคลอินทราภิเษก คือผู้ที่ปกครองแผ่นดินได้เข้าพิธีราชาภิเษก และมีพระอินทร์นำเครื่องปัญจกกุธภัณฑ์มาถวาย ประกอบกับพระนุชยพระราชรถกับฉัตรทิพย์ได้บังเกิดขึ้น การมีสิ่งอันเป็นมงคลทั้ง 3 ประการนี้ เรียกว่า อินทราภิเษก

2.มงคลโลกาภิเษก คือผู้ที่เข้าพิธีราชาภิเษกมีเชื้อสายเป็นตระกูลพราหมณ์ที่เป็นมหาเศรษฐี มีทรัพย์สมบัติบริวาร รู้จักราชธรรมและตราฐธรรมกับทศกุตลและรู้จักแบ่งปันตัดรอนทุกข์ของราษฎร แล้วได้ชื่อว่า โกลาภิเษก

3.มงคลปราบดาภิเษก คือผู้ที่เข้าพิธีราชาภิเษกมีเชื้อสายเป็นตระกูลกษัตริย์ มีอำนาจกล้าหาญในการสงคราม ได้ราชฐานบ้านเมืองและราชสมบัติ มีชัยแก่ศัตรู เรียกว่าปราบดาภิเษก

4.มงคลราชาภิเษก คือผู้ที่เข้าพิธีราชาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ด้วยการได้รับราชสมบัติจากพระราชบิดา ให้สืบพระวงศ์เรียกว่า ราชาภิเษก

5.มงคลอุภิเษก คือผู้ที่เป็นเชื้อสายกษัตริย์ที่เกิดจากพระราชบิดาและพระราชมารดา ที่มีตระกูลชาติเสมอกัน ได้อภิเษกสมรสกับผู้ที่มิใช่เชื้อสายกษัตริย์ แม้ว่าจะเป็นกษัตริย์จากแดนไกลแต่มีลักษณะสุขุมขัตติยชาติ ซึ่งจัดเป็นสวัสดิชาติเรียกว่า อุภิเษก

คติและความหมายของการรับการถวายน้ำอภิเษกที่พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์

พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์(รูปที่ 66) มีลักษณะเป็นพระแท่นทรง 8 เหลี่ยม ประกอบด้วยพระบรรเศวตฉัตรกางกั้นอยู่เหนือพระแท่นนี้ (รูปที่ 67) ประคุดฐานอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ บริเวณหน้าพระทวารที่จะลงไปสู่หอพระสุลาลัย พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่สำหรับสมเด็จพระมหากษัตริยาราชเจ้า ประทับรับน้ำอภิเษกในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก⁵⁴ (รูปที่ 4) ซึ่งนับว่าเป็นขั้นตอนพิธีที่สำคัญที่สุดในการกระทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เนื่องจากน้ำอภิเษกที่ใช้ในพิธีนี้คือที่ที่พลีกรรมดักจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในราชอาณาจักรไทยทั้ง 8 ทิศ⁵⁵ ส่วนผู้ที่ถวายน้ำอภิเษกนั้นแต่เดิมนั้นใช้พราหมณ์หรือราชบัณฑิต ต่อมาใน

รัชกาลที่ 9 ได้เปลี่ยนเป็นผู้แทนราษฎรเป็นผู้ถวายแทน⁵⁶ จะเห็นได้ว่าขั้นตอนการรับน้ำอภิเษกที่พระที่นั่งอัฐทิศ ฯ นี้สื่อถึงความหมายจากนามธรรมให้เป็นรูปธรรมในเรื่องการถวายพระราชอำนาจแด่องค์พระมหากษัตริย์เหนือราชอาณาจักร โดยน้ำที่ใช้ในการอภิเษกเปรียบได้กับพระราชอำนาจจากพสกนิกรที่ถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ผ่านผู้แทนปวงชน ประกอบกับลักษณะของพระที่นั่งอัฐทิศ ฯ ที่เป็นทรง 8 เหลี่ยม โดยพระมหากษัตริย์จะประทับในแต่ละทิศหรือแต่ละด้านของพระที่นั่ง ก็ย่อมจะหมายถึงการรับพระราชอำนาจสิทธิขาดจากปวงชนทั่วราชอาณาจักร

ประกอบกับฉากหลังของพระที่นั่งอัฐทิศ ฯ เป็นผนังจิตรกรรมด้านทิศตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น เป็นภาพของอดีตชาติของพระอินทร์ในตอนที่เกิดเป็นมฆะมาณพจิตรกรรมในฉากนี้แสดงเรื่องราวในตอนที่ยมฆะมาณพได้กระทำความบุญกุศลขั้นสูงสุด จนอาสینگค์ของผลบุญได้ส่งให้ไปจุติเป็นพระอินทร์(รูปที่ 21-21) ภาพจิตรกรรมในด้านนี้มีความสัมพันธ์กับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในตอนรับน้ำอภิเษกที่พระที่นั่งอัฐทิศ ฯ อย่างใกล้ชิด โดยสามารถเทียบเคียงได้กับพระราชจริยาวัตรของพระมหากษัตริย์กับพระอินทร์ว่ามีความคล้ายคลึงกันมาก กล่าวคือ การรับพระราชอำนาจสูงสุดที่ปวงชนถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ เพื่อสถาปนาเป็นเจ้าสูงสุดหรือองค์สมมุติเทพปกครองอาณาประชาราษฎร์เหนือแคว้นแคว้น กับเรื่องราวในภาพจิตรกรรมในตอนที่ยมฆะมาณพได้กระทำความบุญขั้นสูงสุดจนอาสینگค์ส่งให้ไปจุติบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในฐานะเทวกษัตริย์ จะเห็นได้ว่าหลักฐานในด้านนี้แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ยังไม่ได้เป็นสมมุติเทพโดยสมบูรณ์ ได้แก่การถวายฉัตรเพื่อเจ็ดชั้น ซึ่งเมื่อเทียบกับมฆะมาณพก็ยังไม่ได้เป็นพระอินทร์เพียงแต่การกระทำความบุญในครั้งนี้เป็นครั้งที่ยิ่งใหญ่ที่สุด และอาสینگค์ของผลบุญนี้จะส่งให้มฆะมาณพไปจุติเป็นพระอินทร์ ดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ 5

คติและความหมายของการรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ที่พระที่นั่งภัทรบิฐ

พระที่นั่งภัทรบิฐ(รูปที่ 68) มีลักษณะเป็นพระราชอาสน์ที่ประทับประกอบด้วยพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรกางกั้นอยู่ ประดิษฐานอยู่ที่ทางด้านทิศตะวันตกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณบริเวณด้านหน้าพระทวารที่จะลงไปสู่หอพระราชมณเฑียร พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่สำหรับพระมหากษัตริยาราชเจ้าประทับรับเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ เครื่องบรมราชูปโภคอันเป็นโบราณมงคล รัลพระแสงราชศาสตราวุธและพระแสงอัฐอาวุธ ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก⁵⁷ จะเห็นได้ว่าขั้นตอนพิธีที่สำคัญที่สุดที่ได้กล่าวมาแล้วคือ ขั้นตอนบรมราชาภิเษก กล่าวคือการรับน้ำอภิเษกที่พระที่นั่งอัฐทิศ ต่อจากนั้นจะทรงเสด็จมาประทับที่พระที่นั่งภัทรบิฐเพื่อรับเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ และเครื่องราชูปโภคอันเป็นโบราณมงคล จะเห็นได้ว่าในขั้นตอนนี้องค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์สมมุติเทพโดยสมบูรณ์ จะเห็นได้จากเศวตฉัตรที่ถวาย จากพระที่นั่งอัฐทิศที่มีเพียง 7 ชั้น เป็น 9 ชั้นที่พระที่นั่งภัทรบิฐ แต่อย่างไรก็ดีเศวตฉัตรนี้แต่เดิมพระที่นั่งภัทรบิฐก็มีเพียง 7 ชั้น

เพิ่งเปลี่ยนเป็น 9 ชั้น ในสมัยรัชกาลที่ 9 การออกพระนามของพระมหากษัตริย์ก่อนขึ้นตอนพิธีนี้ ก็จะออกพระนามเพียงว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” แต่หลังจากพระราชพิธีผ่านพ้นไปแล้วจะออกพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว”⁵⁸

ประกอบกับภาพจิตรกรรมด้านหลังพระที่นั่งภัทรบิฐ คือจิตรกรรมด้านทิศตะวันตกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ (รูปที่ 23-25) แสดงภาพการเฉลิมฉลองและการอภิเษกของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช โดยภาพจิตรกรรมนี้มีความสัมพันธ์กับการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในตอนท้องพระมหากษัตริย์ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐอย่างใกล้ชิด จนกล่าวได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี โดยจะขอกเล่าในรายละเอียดในบทที่ 5

ความหมายของการใช้หน้าราชสีห์ปูลาดบนพระราชบัลลังก์และพระที่นั่งภัทรบิฐ

ราชสีห์เป็นสัตว์ในจินตนาการของศิลปินและปราชญ์ไทยมาตั้งแต่ดั้งเดิมว่าเป็นสัตว์ประเภทดุบาท ที่มีพลังอำนาจเหนือสัตว์ทั้งหลาย มีชีวิตอยู่ในป่าหิมพานต์⁵⁹ อันเป็นเชิงเขา สัตตบรรพต รอบเขาพระสุเมรุอันเป็นสวรรค์ขององค์พระอินทร์ อธิปไตยแห่งเหล่าเทวดาที่สถิตอยู่ อาจกล่าวได้ว่าความจริงแล้วราชสีห์ก็คือสิงห์โตนั่นเอง

คติความนิยมในการก่ิพาล่าสัตว์ที่ดุร้าย โดยเฉพาะการล่าสิงห์โตของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในสมัยโบราณ ได้แพร่หลายเหมือนกันทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นอินเดียโบราณ เปอร์เซีย อียิปต์ เมโสโปเตเมีย ตลอดจนอาณาจักรโรมันโบราณ นอกจากจะล่าสิงห์โตเพื่อนำหนังมาประดับพระราชวัง เพื่อแสดงความกล้าหาญและบุญญาบารมีของตน⁶⁰ พระมหากษัตริย์โบราณในแต่ละอาณาจักรนี้ เมื่อประทับอยู่ที่ใดก็จะมีสิงห์โตหมอบอยู่ข้างบัลลังก์เสมอ จนถือว่าเป็นสัตว์ที่คู่ควรแก่ความเป็นพระราชา ดังนั้นจึงมีการสืบทอดคติความเชื่อนี้มายังประเทศอื่น ๆ ด้วย แม้ว่าในดินแดนประเทศนั้น ๆ จะไม่มีสิงห์โตให้ล่าเป็นก่ิพาก็ตาม และจะปรากฏว่ามีการนำรูปสิงห์โตหรือราชสีห์มาสลักนั่งหรือหมอบ หรือนั่งชันเข่า อยู่ข้างบัลลังก์ อย่างไรก็ตามพบราชสีห์ปรากฏอยู่ในงานศิลปกรรมโบราณเสมอ ซึ่งงานศิลปกรรมนี้ต่อมาก็มีวิวัฒนาการเรื่อย ๆ จากรูปราชสีห์ที่มีรูปเป็นสิงห์โตเต็มตัว เหลือเพียงราชบัลลังก์ที่มีเขาเป็นเพียงเท้าสิงห์เท่านั้น เรียกว่าสิงห์บัลลังก์ อันถือเป็นที่นั่งของพระราชา

ความสำคัญของราชสีห์ได้ฝังแน่นอยู่ในคติความเชื่อที่ว่าองค์พระมหากษัตริย์จะมีเกียรติยศอันสูงยิ่ง เมื่อทรงประทับบนพระราชบัลลังก์ที่มีหน้าราชสีห์ปูลาดโดยเฉพาะ ดังนั้นในราชอาณาจักรไทย เมื่อการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกจึงมีระเบียบว่าพระที่นั่งภัทรบิฐอันเป็นที่ประทับ ให้พราหมณ์พระราชครูทำพิธีทูลเกล้า ๆ ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ราชสมบัติ และพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ตลอดจนเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศอื่น ๆ พระที่นั่งภัทรบิฐจะต้องปู

ลาดด้วยหนังสือหรือเวลาที่พระองค์พระมหากษัตริย์จะทรงยื่นประกอบพระราชพิธีก็ต้องทรงยื่นบนหนังสือ

แต่อย่างไรก็ดีสำหรับการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนเป็นแผ่นทองคำเขียนรูพระราชพิธีด้วยชาดหรือดินเผา ลาดบนพระที่นั่งภัทรบิฐแทน ซึ่งเข้าใจว่าจะได้ใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นมา⁶¹

ความหมายของเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์

กกุธภัณฑ์ หมายถึงสิ่งของเครื่องใช้ที่เป็นเครื่องหมายแสดงความเป็นพระราชา ในความหมายอย่างกว้างหมายถึงสิ่งของเครื่องใช้ประกอบพระราชอิสริยยศแห่งพระมหากษัตริย์ ความหมายแห่งเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ (รูปที่ 7)

เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์มีความหมายอันเป็นมงคล แสดงถึงคติความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพเจ้าผู้ทรงฤทธาานุภาพ เสด็จลงมาจากสวรรค์เพื่อทรงอำนวยความสุขและทรงจัดทุกข์แก่มวลมนุษย์ กล่าวคือ

พระมหาเศวตฉัตร	เดิมแต่โบราณมาพระมหากษัตริย์ทรงประดับด้วยพระเศวตฉัตรเพียง 6 ชั้น อันหมายถึงสวรรค์ นรกมาพจรทั้ง 6 ต่อมาเมื่อเพิ่มเศวตฉัตรเป็น 9 ชั้น น่าจะหมายถึงการรวมสวรรค์ชั้นพรหมโลกด้วย
พระมหาพิชัยมงกุฏ	เป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นจอม (ยอด) คน หรือประมุขของแผ่นดิน
พระแสงขรรค์ชัยศรี	เป็นสัญลักษณ์แห่งความกล้าหาญและความทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจ หรืออาญาสิทธิ์อันล้นพ้นในการปกครองแผ่นดิน
ธารพระกร	เป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงพระชนมายุยั่งยืนนาน และทรงไว้ซึ่งพระปัญญาอันยิ่งใหญ่
พัดวาลวิชนี	เป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงบันดาลความอยู่เย็น
และพระแส้หางจามรี	เป็นสุขและปัดเป่าพองภัยให้สิ้นไปแก่บรรดาพสกนิกร
ฉลองพระบาทเชิงงอน	เป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพในทุกแห่งทุกหน ที่ประทับพระบาทย่างไป ซึ่งต้องทรงแบกรับพระราชภาระอันหนักหน่วงแผ่นดิน

ในตำราปัญญาราชาภิเษกได้กล่าวถึงลักษณะเครื่องสำหรับราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ว่ามี พระมหามงกุฏ 1 พระภูษาผ้ารัตกัมพล 1 พระขรรค์ 1 พระเศวตฉัตร 1 เกือกทองประดับแก้ว

ฉลองพระบาท 1 เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้านี้⁶³ ล้วนมีความหมายอันเป็นมงคล ที่แสดงถึงความเชื่อที่ว่าพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าที่ทรงอิทธิฤทธิ์านุภาพได้อุบัติมาจากสวรรค์เพื่อปราบทุกข์ ภัยให้แก่มนุษยชาติ ทั้งนี้โดยมี ความหมายของเครื่องทั้ง 5 มีดังนี้

พระมหามงกุฏ

คือยอดวิมานของพระอินทร์

พระขรรค์

คือพระปัญญาอันตัดมลทินถ้อยความไพโรฟ้าข้ามแผ่นดิน

เครื่องประดับผ้านรัดกัมพล เขาคันธมาถน์อันประดับเขาพระสุเมรุราช

เพราะองค์พระมหากษัตริย์นั้นเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ

พระเนตรข้างขวาคือพระสุริยาทิตย์ พระเนตรข้างซ้ายคือ

พระจันทร์ส่องโลก พระหัตถ์ทั้งซ้ายขวา และฝ่าพระบาทนั้น

คือทวีปทั้งสี่

เศวตฉัตร

คือฉกามาพจรทั้งหก

เกือกแก้ว

คือแผ่นดินอันเป็นเครื่องราชเขาพระสุเมรุราช⁶⁴

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคติความหมายที่สื่อในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์นี้แสดงถึงคติความหมายเกี่ยวกับพระอินทร์ และศูนย์กลางของจักรวาลคือเขาพระสุเมรุ ตามคติความเชื่อของไทยที่มีการผสมผสานแนวความคิดของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกัน คติส่วนใหญ่ของพราหมณ์เป็นเรื่องที่ชาวพุทธรับมาแล้ว แต่โบราณกาลโดยเฉพาะที่ยอมรับพระอินทร์เป็นเจ้าแห่งเหล่าเทพ แต่ก็มีหลักฐานและร่องรอยการยกย่องพระศิวะและพระวิษณุอันเป็นปรากฏการณ์รุ่นหลังในศาสนาพราหมณ์เข้ามามีบทบาทด้วยในบางกรณีและในบางช่วงเวลา ความหมายของการเสด็จเสวยพระนคร

การเสด็จเสวยพระนครจะด้วยกระบวนพยุหยาตราสถลมารค หรือกระบวนพยุหยาตราชลมารคนั้น ล้วนเป็นการแสดงถึงแสนยานุภาพในกองทัพ ทั้งกองทัพบกและกองทัพเรือ ของพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่โบราณนั่นเอง อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตอย่างหนึ่งคือ การจัดรีวกระบวนพยุหยาตราสถลมารคนั้น ถ้าพิจารณาถึงกระบวนทัพหลวง ซึ่งมีองค์พระมหากษัตริย์ประทับบนพระที่นั่งราชนทรยานหรือบางรัชกาลก็ประทับบนพระที่นั่งพุดตานทองนั้นลวดลายที่ประดับบนฐานแต่ละชั้นของพระราชยานมีทั้งลายเทพพนมและครุฑ ลวดลายเหล่านี้มีความหมายที่แสดงถึงว่าพระราชยานที่ประทับคือโลกสวรรค์ที่เขาพระสุเมรุของพระอินทร์ หรืออาจหมายถึงเขาไกรลาสขององค์พระอิศวรซึ่งทำหน้าที่เป็นแกนของโลกเช่นเดียวกัน เพราะรอบ ๆ สวรรค์มีเทวดาและครุฑแบก ซึ่งเป็นเทวบริวารต่างก็มารองรับพระราชยานและขึ้นชมพระบารมีขององค์สมเด็จพระทิพยเทวาวตาร ซึ่งก็คือองค์พระมหากษัตริย์ที่ประทับบนพระราชยานนั่นเอง และถ้าจะให้ความ

สำคัญที่รูปครุฑ ก็จะมีความหมายแฝงอยู่อีกนัยหนึ่งคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ตามพระนามของพระราชวงศ์จักรี

การใช้เครื่องสูงต่าง ๆ ที่เข้ากระบวนแห่ล้อมรอบพระราชยานไม่ว่าจะเป็นบังแทรก พัดโบก จามร พุ่มดอกไม้ทอง พุ่มดอกไม้เงิน ตลอดจนเครื่องประโคมต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นการจำลองภาพวิวกระบวนขององค์เทวะ มาใช้กับองค์สมมติเทพในโลกมนุษย์⁶⁵

เชิงอรรถท้ายบทที่ 3

¹ ยพร แสงทักษิณ, เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์และเครื่องสูง (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสภา, 2539), หน้า 1-2.

² สำนักพระราชวัง, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2533), หน้า 1.

³ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ถาววาลัย, “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์”, ประเพณีในราชสำนัก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีหม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์), หน้า 140.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย, สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาเดชาดิศร (กรุงเทพฯ: ศูรสภา), หน้า 186.

⁵ พิธีราชสุบะ เป็นพิธีบวงสรวงครั้งยิ่งใหญ่ กระทำขึ้นในโอกาสปราบดาภิเษก ลักษณะเป็นพิธีทางศาสนาแต่ปฏิบัติไปในทางการเมือง เพราะพิธีนี้มีความหมายว่าพระราชผู้กระทำพิธีจะเป็นพระสัมมราชหรือพระราชของราชาทั้งหลาย เจ้าประเทศราชจะต้องมาร่วมในพิธีนี้ ในสมัยหลังพิธีราชสุบะเป็นพิธีราชาภิเษก อ่างใน ทศนิยม สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 11. หมายถึงการได้รับอภิเษก นั่นก็คือพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั่นเอง. อ้างถึง ฦภูภัทร จันทวิษ, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก (กรุงเทพฯ: ศิลปาคร, 2530), หน้า 13.

⁶ คำอธิบายของ ดร.นันทนา ชุตินวงศ์ อาจารย์พิเศษด้านประติมาณวิทยา ม.ศิลปากร.

⁷ คำอธิบายของ ดร.นันทนา ชุตินวงศ์ อาจารย์พิเศษด้านประติมาณวิทยา ม.ศิลปากร.

⁸ ฦภูภัทร จันทวิษ, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก (กรุงเทพฯ: ศิลปาคร, 2530), หน้า 14.

⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย, สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาเดชาดิศร (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสภา, 2505), หน้า 16.

¹⁰ บุญชู เจนพนัส, ราชกิจจานุเบกษาฉบับจดหมายเหตุพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช (กรุงเทพฯ: กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2493), หน้า 2.

¹¹ กรมศิลปากร, ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศูรสภาพระสุเมรุ, 2515. กรมศิลปากรพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชประสิทธิ์คุณ), หน้า 27.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 44

¹³ คำให้การของชาวกรุงเก่า,คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงสาวดารกรุงเก่า (พระนคร:คลังวิทยา,2510),หน้า 261-264.

¹⁴ กรมศิลปากร, “ราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา”,ราชาภิเษกและจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 5, (กรุงเทพ: โรงพิมพ์ชวนชม,2509.พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาอากาศตรีสมภพ สุดสุนทร),หน้า 8 - 15.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน,หน้า 12-13.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน,หน้า 14.

¹⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ [ข้า บุนนาค],พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพ:กรมศิลปากร,2531),หน้า 1.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน,หน้า 28.

¹⁹ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์,พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพ:สำนักพระราชวัง,2511),หน้า 17.

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ [ข้า บุนนาค],พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 60.

²¹ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์”,ประเพณีในพระราชสำนัก(บางเรื่อง)(กรุงเทพ: โรงพิมพ์พระจันทร์,2514.พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีหม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์),หน้า 140.

²² น้ำสรงพระมุรธาภิเษก (มุรธา=หัวยอด) คือน้ำสำหรับสรงในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

²³ พระสุพรรณบัฏ (สุพรรณ=ทอง,บัฏ=แผ่น) คือแผ่นทองคำที่จารึกราชทินนามชั้นสูงหรือจารึกพระราชสาส์น ในที่นี้หมายถึง แผ่นทองคำจารึกพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงนิพนธ์เล่าไว้ในหนังสือ “สาส์นสมเด็จพระเจ้าสุพรรณบัฏ”คือลานทอง เพราะในอดีตเราเขียนหนังสือด้วยใบลาน เมื่อใช้เขียนอะไรที่สำคัญเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และเจ้านาย จึงแผ่นทองคำให้เป็นแผ่นมีรูปยาวเหมือนใบลาน แล้วจึงจารึกอักษร นอกจากสุพรรณบัฏแล้วยังมีหิรัญบัฏ(แผ่นเงิน) และตามรบัฏ(แผ่นทองแดง) สำหรับจารึกอักษรอีกด้วย

²⁴ ดวงพระบรมราชสมภพ คือ ดวงชะตา

²⁵ พระราชลัญจกร (ลัญจกร = ตรา) คือตราที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้สำหรับประทับในเอกสารทั้งที่เป็นเอกสารของทางราชการและเอกสารส่วนพระองค์

²⁶ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์,ประเพณีในราชสำนัก, หน้า 141

²⁷ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์,ประเพณีในราชสำนัก, หน้า 141.

²⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1(กรุงเทพ:องค์การคำของคุรุสภา,2505),หน้า 16.

²⁹ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์,ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 146.

³⁰ หมายถึงโบไม้ 3 ชนิด คือ โบม่ม่วง โบทอง โบมชมพู

³¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์(เจ้า บุนนาค),พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4(พระนคร:โรงพิมพ์พระจันทร์,2477),หน้า 6.

³² ประกาศพระราชพิธีเล่ม 2 (กรุงเทพ:ม.ป.ท.,2459),ข้าราชการกรมราชเลขาการพิมพ์สนองพระคุณในงานศพกรมพระสมมตอมรินทร์,หน้า 31.

³³ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์,ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 147.

³⁴ คือทรงเครื่องต้นตามโบราณขัตติยราชประเพณี

³⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์(เจ้า บุนนาค),พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4,หน้า 6.

³⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1,หน้า 30.

³⁷ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์,ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 158.

³⁸ กรมศิลปากร, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เถลิงพระราชมนเทียรและเสด็จเลียบพระนครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2468 (กรุงเทพ:ม.ป.ท.,2496),สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 โปรดให้พิมพ์ในงานศพ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ามณฑลสวัสดิ์ 3 มีนาคม 2496 ,หน้า 35.

³⁹ บุญชู เจนพนัส,ราชกิจจานุเบกษาฉบับจดหมายเหตุพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเถลิงพระราชมนเทียร พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช,หน้า 75.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน,หน้า 75.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน,หน้า 76.

⁴² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์(เจ้า บุนนาค),พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพ:โรงพิมพ์การศาสนา,2531),หน้า 28.

⁴³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5(พระนคร:ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์,2504), หน้า 131.

⁴⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์,พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 29.

⁴⁵ บุญชู เจนพนัส, ราชกิจจานุเบกษาฉบับจดหมายเหตุพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช, หน้า 76-77.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

⁴⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์[ข้า บุนนาค], พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 30.

⁴⁸ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ตดาวัลย์, ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 163.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

⁵¹ บุญชู เจนพนัส, ราชกิจจานุเบกษาฉบับจดหมายเหตุพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช, หน้า 84.

⁵² ม.ร.ว.แสงสุริย์ ตดาวัลย์, ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 166-167.

⁵³ กรมศิลปากร, “ปัญหาราชาภิเษก”, เรื่องราชาภิเษกและจดหมายเหตุราชาภิเษก รัชกาลที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2509), หน้า 1-3.

⁵⁴ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ตดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชวัง, 2511), หน้า 16.

⁵⁵ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ตดาวัลย์, ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง), หน้า 142-143.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.

⁵⁷ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ตดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 16.

⁵⁸ บุญชู เจนพนัส, ราชกิจจานุเบกษาฉบับจดหมายเหตุพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช, หน้า 75-104.

⁵⁹ เสนอ นิลเดช, “เบิกฟ้าป่าหิมพานต์”, เมืองโบราณ ปีที่ 15, ฉบับที่ 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2532), หน้า 12.

⁶⁰ อนุรักษ์ทร จันทวิช, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 178

⁶¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 22.

⁶² อนุรักษ์ทร จันทวิช, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 180.

⁶³ กรมศิลปากร, “ปัญญาราชาภิเษก”, เรื่องราชาภิเษกและจดหมายเหตุราชาภิเษก รัชกาลที่ 5, หน้า 1-5.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-5.

⁶⁵ ณัฐภัทร จันทวิช, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 180.